

MIKES KELEMEN VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, Budapest–Eger,
MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011, 150 l.

Mint a 20. századi Mikes-kutatásban szinte minden mozzanat, a bibliográfia létrejötte is elsősorban Hopp Lajos nevéhez köthető. Nemcsak az impozáns méretű kritikai kiadás, számtalan szöveg és dokumentum feltárása, tanulmányok, tanulmánykötetek – Tüskés Gábornak köszönhetően posztumusz – gyűjtemények, konferenciaszervezések kapcsolódnak Mikes legelismertebb kutatójához, hanem a bibliográfiai anyaggyűjtésben is megkerülhetetlen az ő munkássága. A kutatás nagy szerencséjére Hopp Lajos hagyatékában fennmaradt az a gépiratos bibliográfia, amelyet a fáradhatatlan Mikes-kutató a kritikai kiadás munkálatai közben készített. A kézirat feltehetően valóban munkaeszköz volt, Hopp Lajos nyilván saját kutatásai segédleteként rendszerezte és látta el annotációkkal a Mikesre vonatkozó szakirodalmat, adatgyűjtéseket. Az 1963-ban lezárt gyűjtést Hopp Lajos nem szánta vagy nem ilyen formában szánta kiadásra, munkája azonban a továbbbépítéshez kiváló kiinduló alap lehetett. Szerencsés ötlet volt tehát, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra közel kétéves munkával elkészült egy korszerű, ám mégis hagyományos megjelenésű és szerkezetű válogatott bibliográfia, amelynek összeállításáért Kun Zsuzsannát, az egeri Eszterházy Károly Főiskola Központi Könyvtárának munkatársát és Maczák Ibolyát, az Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem munkatársát illeti

a köszönet. A kötet kiadását a legfrissebb Mikes-kutatásban szövetkezett két tudományos intézmény, az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egeri Líceum Kiadó vállalta, az anyagi támogatásban részes a Nemzeti Kulturális Alap és az Alexander Humboldt Stiftung. (Ez utóbbi tény egy magyar irodalmi szereplő szakirodalmi bibliográfiájának támogatójaként külön is kiemelendő, rendkívüli alkalom.)

Hopp Lajos anyaggyűjtése, amely ilyen formájában személyes kutatási céllal készült, jelentősen kibővült, illetve a meglévő anyag is átalakult. Kimaradtak azok a tételek, amelyek nem tartoznak az író válogatott személyi bibliográfiájába (vegyes történeti adatok, az életrajzra, a családtörténetre utaló adatok, vagy az olyan tételek, amelyekben Mikes neve nem fordul elő, csupán az író és a téma kapcsolata tette indokolttá a kutató számára a regisztrálást). Ilyen szelekció és a meglévő tételek pontosítása után rendkívül figyelemreméltó az a tény, hogy az 1963-ban lezárt anyag a feldolgozott korszakot illetően kb. 300 tétellel bővült, az azóta eltelt közel negyven év pedig újabb 600 tételt eredményezett. A bibliográfus szerkesztők szorgalmát és a munka megbízhatóságát jellemzi, hogy a leírások mintegy 85–90%-a autopszia alapján készült, a Kun Zsuzsanna–Maczák Ibolya szerzőpáros csak abban az esetben mondott le a kézbevételeiről, amikor az eredeti kiadvány Magyarországon

elérhetetlen volt, illetve az elektronikusan nem elérhető adatoknál kénytelenségből más adatbankokat (pl. az Erdélyi Magyar Adatbankot) használtak. Természetesen az anyaggyűjtésben a szerkesztők messzemenően támaszkodtak a korszak retrospektív és kurrens bibliográfiáira (a Petrik-féle *Magyar könyvészetre*, illetve *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* megfelelő köteteire), valamint a folyóiratokat és antológiákat feltáró alpművekre, Lakatos Éva és Madár Lajos munkáira.

Egy bibliográfia értékelésekor két fő szempontot kell/lehet számon kérni: a pontosságot és az áttekinthetőséget. A pontosságért, amelyet csupán szűrőpróbaszerűen lehet ellenőrizni, nemcsak a szerzőket illeti a dicséret, hanem garanciaként hangozzék el a lektor, Knapp Éva neve is. (Nem tartozik a közvetlen méltatáshoz, de nem állom meg, hogy megjegyezzem, a szűrőpróbaszerű vizsgálódás, a hibakeresés nem vezetett „eredményre”, a bibliográfia folyamatos végigolvasása – 1275 tétel! – során csupán egyetlen betűhibát találtam, a 349. tételben: „Tisztatáj”). A bibliográfia szerkezete logikus és áttekinthető: a három nagy fejezet, a *Művek*, a *Szakirodalom* és a *Hatás- és kultusztörténet* pontos rendszerbe foglalják a Mikes-irodalmat. Külön megjegyzendő, hogy a külföldi kutatást segítik a szakrendszer német nyelvű fejezet- és alfejezetcímei is. A művek fejezet – az írói életmű feltártsága miatt szerencsés módon – a kéziratok jelzetekkel ellátott regisztrálásával kezdődik, majd a szövegkiadások (tudományos rang szerinti, értsd: kritikai kiadás, válogatott kiadás, önállóan megjelent művek, szemelvényes kiadások) következnek. Első látásra azt gondoltam, Mikes Kelemen most már hét nyelven beszél, de örömmel

kellett megállapítani, hogy még ennél is több, nevezetesen kilenc nyelvű (angol, francia, lengyel, mongol, német, olasz, román, török és eszperantó nyelvű) kiadásokat regisztrál a bibliográfia. A szerzői bibliográfiák között szokatlan és örömdetes, hogy a nem papír alapú szövegkiadásokat és az elektronikus hanghordozókat is sikerült a bibliográfia szerkesztőinek elérni és feldolgozni.

Az anyaggyűjtés legterjedelmesebb részét a Mikes Kelemenre vonatkozó szakirodalom teszi ki. A jelentős mennyiségű anyag rendszerezése formai kritériumokat követ, a kézikönyv- és tankönyvrészletek után következnek a lexikonszócikkek, a monográfiák, a felsőoktatásban keletkezett szakdolgozatok, disszertációk, a tanulmánykötetek, végül a legnagyobb alfejezet, a tanulmányok, közlemények, cikkek felsorolása. Miként Tüskés Gábor a bibliográfia bevezetőjében megállapította, „a Mikes-szakirodalom mennyisége ma még innen van azon a határon, melyen túllépve már érdemes kialakítani a publikációk tartalmi megoszlását tükröző, a jelenleginél differenciáltabb szerkezetet”, a tanulmányok besorolása kronologikus rendben történik. A bibliográfia harmadik nagy egysége, a hatás- és kultusztörténet a legizgalmasabb rész és ez nyújtja a kutatók számára is a legtöbb újdonságot. Mikes Kelemen alakjának szépirodalmi megörökítése műfajok szerinti csoportosításban, a képzőművészeti ábrázolás – Tüskés Anna még publikálatlan kutatásainak köszönhetően –, a zenei illetve vizuális eszközökkel történő megjelenítés tételei ugyancsak kronologikus rendben sorakoznak. Külön fejezetben regisztrálja a bibliográfia a Mikes nevét viselő szervezeteket illetve intézményeket, az emlékhelyeket, emlékbizottsá-

gokat és a Mikes nevét viselő díjakat, elismeréseket.

A bibliográfiai tételek leírása a címleírási szabvány alapján készült, érdekes és a személyi bibliográfiákban még nem gyakran előforduló újdonság, hogy a bibliográfia szerkesztői az egyes tételek internetes elérhetőségét is megadják. Ennek gyakorlati hasznát ugyan főleg akkor látja majd a bibliográfia alapján szakirodalmat kereső olvasó, ha magát a bibliográfiát is a hálózaton böngészheti és a hivatkozás közvetlenül elérhető linkként szerepel. A mostani helyzetben egy-egy kétsoros értelmetlennek tűnő szám és betűkombináció bemásolása a gépbe több időbe telik, mint a keresés egyéb útjainak követése.

A bibliográfia szerkezetének tényszerű ismertetése, a hasznosság alátámasztása után néhány érdekességet is meg kell említeni. Mindehhez természetesen nemcsak az egyes tételek pontos adatközlését kell figyelembe venni és értékelni, hanem egy-egy tétel vagy tételcsoport tágabb összefüggésein is el kell gondolkodni vagy éppen a fantáziánkat is szabadjárá engedni. Elgondolkodtató például, hogy mikor keletkezett az első lexikoncikk Mikes Kelemenről. A bibliográfia Daniel József *Magyar írók: Életrajz-gyűjteményének* 1858-as megjelenését regisztrálja elsőként, idegen nyelven pedig csupán 1929-ben találunk egy cseh nyelven megjelent lexikoncikket. Németül először a nyolckötetes *Meyers neues Lexikon* szól Mikesről 1963-ban. Kétségtelen, hogy nem tartalmaz ismeretlen adatokat (bár a bibliográfia feladata soha nem a feltárt mű információinak minősítése, hanem az adatok regisztrálása) és nem is az író Mikesről szól, mégis mindenképpen megemlítésre méltónak találjuk, hogy tudomásunk szerint már a

18. század első felében rövidke német nyelvű lexikoncikk jelent meg Mikes Kelemenről. A mai napig használatos és most már a lexikográfiai kutatás tárgyává is vált Heinrich Zedler *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* című 64 kötetes munkája, amelynek utolsó, pótkötete 1754-ben jelent meg. Ugyan az M betűnél hiába keressük Mikes Kelemen, azonban a 60. kötetben mégis sikerrel járunk, ahol megtaláljuk a „Zagony, Mikes de” címszót. A lexikoncikk a Genealogisch-historischer Archivarius aufs Jahre 1736. alapján számol be arról, hogy az 1735-ben Rodostóban elhunyt Franz Leopold Ragoczy végrendeletében megemlékezett Zágonyi Mikes „Cammer-Junker”-ről (526). A Genealogisch-historischer Archivarius 1736. évi cikkére egy lábjegyzetben hivatkozás történik már az Irodalomtörténet című folyóirat 1937-es kötetében, azonban Zedler lexikonát mint az első német nyelvű szócikket itt most is megemlítésre méltónak tartjuk. És kicsit kiterjesztve a témát, szép feladatnak tartanánk a Zedler-féle lexikon magyar szempontú feldolgozását is. Mivel a lexikon teljes terjedelmében, hasonló formátumban elérhető az interneten, egy-egy kötetből bizonyára kialakulhatna egy főiskolai, egyetemi szakdolgozat témája és akkor nem kellene ugyanazt a témát háromszor is feldolgoztatni. Ezzel a mondattal már visszakanyarodtunk a bemutatandó bibliográfiához, hiszen onnan tudtuk meg, hogy a *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben* témáról nyolc éven belül három főiskolai szakdolgozat is készült ugyanabban a felsőoktatási intézményben. A lexikográfiánál és a hálózati keresésnél maradva, mindenképpen érdekesnek tartjuk, hogy a Wikipedia szabad

felhasználású enciklopédia – e szöveg készítésének idején – már hét nyelven, angolul, csehül, eszperantóul, spanyolul, horvátul, mari nyelven és törökül ad közre eltérő színvonalú és terjedelmű szócikket Mikes Kelemenről.

A bibliográfia érdekes következtetések levonásához vezet, ha a regisztrált tételek alapján arra figyelünk, miként változott, akár csak a címadás tükrében, a Mikes Kelemenről foglalkozó irodalom. A 20. század elejének legjellemzőbb motívuma a hűség. Erről szól Gaál Mózes regénye (*Hűséges mind a sírig*), Lampérth Géza regénye (*Hű a koporsóig*), M. Katona Ilona regénye (*Hű volt mindhalálig*). Természetes, hogy a szerzők jelentős része a fiktív levelezés szituációját használja és Mikeset követően, utánzóan írja meg tanulmányát vagy szubjektív visszaemlékezését. Felsorolni is lehetetlen azt a sok szerzőt, aki főleg kisebb terjedelmű prózai írásában, Mikes stílusát követve adja közre levél-utánzatait. Jellemző, hogy a fiktív Mikes-levelek utánzása független az idő haladásától, 1897-ben ugyanúgy keletkezik új Mikes-levél, mint 2010-ben. Még a bibliográfia szerkesztői előtt is rejtve maradt az a kettős költői szerepjáték, amely Kovács András Ferenc nevéhez köthető. KAF a fiktív költői ént megteremtve, 1904-es keltezéssel adja közre először a Tiszatájban (1995-ben) Lázár René Sándor verseit, köztük a *Mikes Kelemen mondja* címűt. A fiktív Mikes-levelekre keletkeztetett válaszlevelek szituációját használja Gyárfás Endre *Édes Őcsém: Mikes néjének levelei* című levélregényében, vagy Farkas Árpád *Gyertyák Erdélyben – Mikes Kelemen hazatért néjének megkésett válaszlevele Rodostóba* című versében.

Madách Imre Mikes-versét idézve, *A száműzött s a kivándorlott* téma természetesen az emigráció irodalmában érhető tetten, és nem véletlen az sem, hogy a nyugati magyar irodalom egyik legjelentősebb szerveződése éppen a Hollandiai Mikes Kelemen Kör. De az emigráció, a bujdosás, a hűség kézenfekvően alkalmazott motívumai mellett érdemes olyan példákat is idézni, amikor – ma már hihetetlen (?) módon – az aktuálpolitika sajátítja ki Mikes Kelemen. 1940-ben, Mikes születésének 250. évfordulóján több írás mutat „Zágon felé”, a Székely Nép című lap pedig a következő cikket közli: *Mikes Kelemen szülőfaluja, amely felett fényesen ragyog már a szabadság csillaga: Rövid kalandzás a rodostói remete lelkének árnyékában*. A Magyar Nemzet 1952. március 16-i számában Urbán Ernő közölt cikket *Mikes Kelemen és a magyar gyapot* címmel. Az sem lehet véletlen, hogy ugyanezen lapban 1960-ban a következő cikk jelenik meg: *Az emigráns hazatér* (Dienes András tollából). Természetesen ezek a kiragadott példák csak a bibliográfia olvasása kapcsán, a címadások inspirálta gondolatok illusztrációi és nem jelentik a Mikes-szakirodalom és a Mikes-recepció értékelését.

Mint a bevezetőben jelezte, a kutatást a továbbiakban megkönnyítő, rendkívül hasznos segédletet elsősorban tudományos hozadéka miatt kell méltatnunk. Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya munkája megérdemli a figyelmet, és a továbbiakban megkerülhetetlen lesz a Mikes-életmű kutatói számára. A folytatást pedig feltehetően a folyamatos gyűjtéssel, a 2011-es év gazdag program- és kiadványsorozatának regisztrálásával várhatjuk, esetleg hálózati elérhetőséggel is. A folyamatos gyűjtésre,

kiegészítésre jó példa, hogy a bibliográfia akadémiai bemutatójának másnapján került a kezembe Szabó Magda posztumusz fiktív levelezéskötete, benne egy Mikeshez kapcsolódó verssel (SZABÓ Magda, *Liber mortis: Naplók 1982. május 25–1990. február* 27., s. a. r. TASI Géza, Bp., Európa, 2011, 57–58).

További sok feljegyzendő tételt, gazdag Mikes-kultuszt kívánok a szerzőknek és a 18. századi irodalomtörténet-írás művelőinek és kedvelőinek.

Németh S. Katalin

MIKES KELEMEN: CONSTANTINÁPOLYBAN GRÓF P... E... ÍROTT LEVELEI M... K...

Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányával, a hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés Gábor, a felvételeket Hapák József készítette, a képfeldolgozást a Filakowszky Repro Stúdió végezte, Budapest–Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011, [4] l., 222 fol. + 30 l.

Mintegy kétszáz éve annak, hogy az első magyar facsimile kikerült a széphalmi kúriából. Kazinczy – nem utoljára – pénz-zavarral küszködött. Családalapítás, ügyetlen gazdálkodás, birtokpercek növelték gondjait, és nem lévén más, pénzzé tehető vagyontárgya, felajánlotta a sárospataki kollégiumnak megvételre könyvtárának azt a rétegét, melyet a mindennapi munkához nélkülözhetőnek tartott, valamint metszetgyűjteményét. Így került Sárospatakra egy kis, nyolcadrét nagyságú, egyszerű díszű kódex, Leonardo Bruni *Attilája*. Volt ennél szebb kódex is Széphalmon, egy ezzel egykorú flamand óráskönyv biztosan, ám a firenzei kancellár munkája valami miatt nagyon fontos volt Kazinczynak. Teljesen formahűen lemásolta vagy lemásoltatta, és a facsimilét megtartotta magának. Olyannyira jól sikerült munkának tekintette, hogy amikor néhány év múlva megint csak vevőt keres maradék könyveire, Jankovich Miklóst biztosítja egy levelében, hogy semmit sem veszített azzal, hogy a Bruni-mű eredetije már Sárospataké, hiszen a másolat egészen pontos

és ugyanolyan gyönyörű. Nem gondolom, hogy Jankovichot ez az érv győzte volna meg, mindenesetre megvette a felajánlott gyűjteményt egy tokaji szőlő áráért, benne a facsimilével és egyéb kéziratokkal. A széphalmi történet záróakkordja, hogy Kazinczynak olyannyira tetszett a kódex vagy a róla készült másolat, hogy még egy példányt készített vagy készíttetett, itt azonban gondos filológusként az átírást is mellékelte. Soronként váltja egymást a formahű másolat és a 19. századi kurzív szöveg. Nem volna szabad csodálkoznunk, ha ez utóbbi példány is alku tárgyát képezte volna, ám tudomásunk szerint nem ez történt. A széphalmi mester ajándékaként Széchényi Ferenchez került, így ma mindkettőt a nemzeti könyvtár őrzi, s a reneszánsz könyvkultúra kutatói ezen facsimilék alapján egészen pontos képet kaphattak volna az évtizedekig Nyizsnyij Novgorodban rejtőző eredetiről.

Kazinczy egyébként – lehet, hogy a magyar művelődéstörténetben elsőként – már tudatosan foglalkozott a facsimilék kérdésével, legalábbis ezt sejteti, hogy a

Jankovich Miklósnak eladott kézirat-együttesben két olyan kötet is fellelhető, jeles vagy ma már kevésbé ismert 18. századi személyiségek aláírásával, egy-egy sorával, melyeknek címében szerepel a facsimile megnevezés. Kazinczy ezeket kimondottan azért gyűjtötte, hogy történeti tanulmányaihoz mellékleként közölje őket, s ugyancsak ezt sejteti a Sylvester-kiadáshoz saját kezűleg készített címlap.

A valódi facsimilék létrejötte azonban, amennyiben kritériumnak tekintjük a sokszorosíthatóságot és valamifajta teljességet is, a magyar könyvkiadásban néhány évtizeddel későbbre tehető. Horvát István közölt először teljes diplomatikai emlékeket a Tudományos Gyűjtemény 1833-as évfolyamában. Ezek litografált másolatok voltak, azaz valóban sokszorosíthatók, mint ahogy a képi anyag megjelenítésére alkalmas rézkarc is. A fényképezés megjelenésével új korszak kezdődött a hasonmás kiadások történetében. A fotográfia lehetővé tette a lehető leghűbb másolat megjelenítését. A fotótechnika fejlődése az utóbbi évtizedben soha nem látott lehetőségeket nyitott a szövegek és képek reprodukálásában, és – ennek következtében – halatlatlanul megnövelte a szövegek közreadójának felelősségét.

A Mikes-kötet szerkesztőjének, Tüskés Gábornak nagyon komoly és egyértelmű döntéseket kellett hoznia a kiadás előtt, hogy a műtárgyfotós Hapák József és a felvételeket szerkesztő Filakowszky György, a vállalkozáshoz illően magas színvonalon, létrehozza a kívánt korpuszt. Mindezekelőtt ki kellett mondania egy alapvető, művelődéstörténeti ítéletet, tudniillik, hogy mi a legfőbb értéke a *Törökországi levelek* kéziratának. Úgy tűnik, azt az ítéletet hozta meg, és azt gondolom, helye-

sen, hogy a legfőbb érték: 18. századi irodalmunk egyik legegységibb darabjának megléte, olvashatósága, a szerző kézírásában. Ezt szem előtt tartva meg lehetett nevezni olyan elemeket, amelyek a megvalósítás érdekében elhagyhatók voltak. Ilyen például a színes kiadás. Ez adott esetben lehet fontos, emlékezzünk csak a Balassi-kódex két kiadására, Varjas Béla fekete-fehér facsimiléjét követnie kellett egy színes hasonmásnak is, mivel ez messze jobb alapja a mikrofilológiai kutatásoknak. A *Törökországi levelek* kézírata ilyen jellegű kérdéseket ma már nem vet fel, Hopp Lajos kutatásai és kritikai kiadása óta lehet tudni, hogy a fennmaradt kézirat huzamos időn át készült, így különböző minőségű tinták és papírok követik egymást, melyeken az eltelt kétszázötven év más és más mértékben hagyott nyomot. Ugyancsak fontos elem, hogy a szerkesztő nem képi anyagként tekintett az eredeti kézíratra, ezért az olvashatóság érdekében megengedhető volt a különböző mértékben elszennyeződött lapok letisztítása, kiféherítése, valamint a lapok méretének a kiadói szabványhoz való igazítása.

A facsimile műfaján belül nem igazán alakult még ki az egyes típusok terminológiája. Jól körülírható csoportot képeznek azok a hasonmás kiadások, melyeket a bibliofil jelzővel illethetnénk, és létezik egy másik csoport, benne immár a *Törökországi levelekkel*, melyet leginkább kulturális kiadásnak neveznék. Olyan szövegek megjelenítéséről van szó, amelyek egy kultúra formálódásában és/vagy identitásának alakulásában kiemelkedő szerepet játszottak. Ez különösen igaz Mikes kezére: írja önmaga történetét, történeteit, 18. századunk csillogó, szellemes, fanyar prózáját, és egyben dokumentálja a kora újkor-

ri magyar történelem leginkább kultikus alakjának, a Fejedelemnek napjait.

A facsimile-kiadást két tanulmány kíséri. Az első Hopp Lajos tollából származik, egy korábbi szöveg rövidített utánközlése, a kézirat mikrofilológiai leírása. Lehetett volna újraírni ezt a tanulmányt egy újabb filológus-nemzedék valamely felkészült tagjával, de valószínűleg ebben az esetben is döntően Hopp Lajos eredményei köszöntek volna vissza, ezért méltányos gesztus a szerkesztő, Tüskés Gábor részéről az újraközlés melletti döntés. Hopp Lajos volt ugyanis az, akinek eddig a Mikes-filológia a legtöbbet köszönheti. Hogy szigorúan a tárgynál maradjunk, ő tisztázta például a *Törökországi levelek* hazakerülésének útját. Az első kiadást Kulcsár István rendezte sajtó alá legkésőbb 1792-ben, s az 1794. év elején került ki a nyomdából. Már az első ismertetések feltették a kérdést, hogy vajon hogyan kerülhetett haza a kézirat Rodostóból, mert Kulcsár erről nem beszél, ám a válasza, egy fajta válasza, 1861-ig, Toldy Ferenc Mikes-kiadásáig várni kellett. Kulcsár előszavában felbukkan bizonyos François de Tott generális, francia szolgálatban álló magyar emigráns tiszt neve, aki 1762-ben Rodostóban járt. Kulcsár az ottani magyarokról, Mikes halálának évéről érdeklődött nála, de a tiszt semmiféle megbízható információval nem rendelkezett. Toldy 1861-ben a Kulcsárral való kapcsolatra építve kézenfekvőnek tekintette, hogy a *Törökországi levelek* kézírata az ő révén került a kiadóhoz. A rekonstrukció 1875-ben vett más irányt. Görög Demeter és Kerekes Sámuel lapjában, a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-es évfolyamában Thaly Kálmán érdekes hírt fedezett fel. Szelim travniki basa haláláról szól, aki „addig nem nyu-

godott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. [...] A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való, a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk eránta való háladatosságunkat, melyre azzal kötelezt bennünket, hogy itt Bétsben létekor egy igen ritka, magyarul írott könyvvel ajándékozott meg, melyet a Tekerdárból hozott ki, s amint bizonyította, néhai Rákóczi Ferencnek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, aki azt vallotta, hogy az említett könyvet Mikes Ádám, a Rákóczi társa írta.” Thaly meggyőzőnek találta a tudósítást, különösen, hogy a matuzsálemi kort, 120 évet megélt Horvát Istvánról anyakönyvi adatok is előkerültek Rodostóból. Hopp Lajos kutatásai azon a ponton folytatódtak, ahol Thaly elejtette a fonalat. A nagy Rákóczi-kutató baráti gesztusként interpretálta, hogy Görög Demeterék átadták kiadásra a kéziratot Kulcsárnak. Hopp Lajos finom elemzéssel mutatta be, hogy a két szerkesztő saját pozíciójukat és a kultúrpolitikai helyzetet alaposan mérlegelve hogyan adta át a kéziratot a vidéki tanár Kulcsárnak, és érte el ezzel, hogy a mű mintegy észrevétlenül megjeljen.

Hopp Lajos rekonstrukciójával szemben Tóth Ferenc fogalmazott meg figyelemre méltó érveket az elmúlt években. Rodostó és a franciaországi magyar emigráció élő kapcsolatát kiemelve, valamint az említett tiszt életpályáját alaposan körüljárva legalább annyira indokoltnak látja a kézirat hazakerülését az ő személyéhez kötni, mint a travniki basa magyarjához.

Nem tudjuk, hogy a kézirat hogyan került Kulcsártól Toldyhoz, a tőle Egerbe

vivő úttjáról Hopp Lajos pedig csak azt a meglehetősen bizonytalan feltételezést fogalmazta meg, hogy Toldynak egyik egri útja alkalmával kerülhetett Bartakovics Béla egri püspök látóterébe az értékes emlék, s a bibliofil főpap „bizonyára vétel” útján szerezte meg. Ám nem egészen, bizonyos értelemben közel sem így történt. A facsimile kiadás második kísérőtanulmánya ezt az utat teszi vizsgálat tárgyává. Tüskés Gábor rendkívül izgalmas nyomozómunka eredményét tárja az olvasó elé. Nem korábbi tanulmányok összegzésével dolgozik – csak Dávidházi Péter Toldy-monográfiájára és Mázi Béla egy tanulmányára tud hivatkozni bizonyos pontokon –, hanem feltáratlan forrásokat, illetve korábban a tárgy szempontjából figyelemre nem méltatott szövegeket faggat, és rekonstruál egy történetet, melyet eddig az előzményekhez hasonló homály fedett. Tanulmánya túlmutat a Mikes-autográf provenienciájának vizsgálatán, kitűnő példája annak is, hogy bizonyos irodalomtörténeti alakok, jelenségek feltárásánál csak a lehető legszélesebb kontextus figyelembevétele vezethet eredményre. Toldy az 1858-as évszámot jegyezte be a kéziratba, 1867-ben pedig már Bartakovics tulajdonában volt a relikvia. (Azóta is Egerben őrzik.) Hogy mi történt ez alatt a néhány év alatt, ezt fejti fel Tüskés Gábor. Kézenfekvő módon először Toldy és Bartakovics kapcsolatát vizsgálja meg. Kevésbé köztudott, hogy két Toldy-lány is az egri Angolkisasszonyok intézetében élt, Izabella később házfőnöknő lett. Ez ügybeni levélváltásaik során nem jelenik meg a *Törökországi levelek* kérdése, sőt később, a '60-as évek végén, immár Toldy könyvtáráról szólva sem említik. Tüskés egy másik szálon, az ez idő tájt egri kanonoki stal-

lummal bíró Ipolyi és Toldy levelezésén vezeti tovább a nyomozást, nem eredménytelenül. A két jeles tudós már az '50-es évek óta ismerte egymást, kapcsolatuk egy évtized alatt egészen közelivé vált, joggal volt hát feltételezhető, hogy a Toldy tulajdonában lévő ereklje is fölbukkan valahol a levelezésben. De nem, egyetlen említés sem történik róla. Viszont a Toldy-könyvtára való töredékes utalásokból Tüskés Gábor nagyon nagy valószínűséggel rekonstruálni tudja a Mikes-autográf sorsát. Toldynak, aki már ifjúkorában is tudott és szeretett könnyelműen élni, az 1860-as évekre rendkívül nagy tartozása halmozódott föl az egri káptalannál. Ipolyi átmenetileg tudott interveniálni az érdekében, ám néhány személyi változás következtében az adósság rendezése halaszthatatlanná vált. Toldy a könyvtárát ajánlotta föl Bartakovicsnak a pontosan nem tudható, de tetemes összeg kiváltására. Ipolyi több alkalommal is közbenjárt az érseknél a vételt elősegítendő, a másik oldalon pedig Toldyt sürgette, hogy készíttesse el végre a könyvtárjegyzéket, mert csak ennek alapján lehet komolyan tárgyalni. Toldy azonban késlekedett, s időközben Bartakovics gyűjtőtevékenységének köszönhetően oly gazdaggá vált az érseki könyvtár, hogy végül a Toldy-kötetek behasonlításakor számtalan duplumot regisztráltak, Bartakovics pedig emiatt nem vette meg a könyvtárat. Valamennyi kötet azonban már Egerben volt, tudniillik 1600 forint előleg visszafizetésétől eltekintett az érsek. Tüskés Gábor nagyon valószínűnek tartja, hogy köztük volt a *Törökországi levelek* kézirata is.

Az utóbbi évtizedek irodalomtörténetének egyik jelentős tárgya a kanonizáció, kanonizálódás kérdése. Itt már sok minden

megvizsgáltatott, akadémiák és bizottmányok, kultúrpolitika és könyvkiadás, oktatás és média és kulturális közeg, nem szükséges felidézni. Nem találkoztam azonban tanulmánnyal, amely kanonizáció és facsimile viszonyát érintette volna. Ha elfogadjuk, hogy egy szöveg kanonizálásával a szöveg egy kultúra kanonikus, azaz a *sacrumot* leíró, feltáró, kinyilatkoztató elemévé válik, akkor 19. századunk kontextusában fogalmazva azt kell mondanunk, hogy egy szöveg, akár ugyanezen szöveg facsimile kiadása ennek a kultúrának nem egyszerűen kanonikus, feltáró,

kinyilatkoztató elemévé válik, hanem egyenesen maga lesz a *sacrumot* kézzelfoghatóan megjelenítő ereklje, kultikus tárgy. Valami ilyesmi történik mindig, amikor nem bibliofil, hanem kultikus facsimile kiadás lát napvilágot, a Balassa-kódex, Arany *Kapcsoskönyve*, Babits *Jónása*, és immár Mikes levelei. Egy kultúra egymásra íródó rétegei, amelyek nem palimpszesztként működnek, hanem sokkal inkább úgy, mint Esterházy Péter Ottlik-másolata.

Földesi Ferenc

KELEMEN MIKES: LETTRES DE TURQUIE

Édition établie sous la direction de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal Szerb, préface de Jean Béranger, traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, avec des notes historiques de Ferenc Tóth, édition revue et préparée par Michel Marty, Paris, Honoré Champion, 2011 (Bibliothèque d'Études de l'Europe Centrale, 7), 384 l.

Mikes Kelemen *Törökországi levelei*-nek teljes francia fordítása a 2011-es Mikes-évforduló egyik fontos eredménye. Franciául eddig csak szemelvények jelentek meg: 1938-ban Hankiss János fordításában két levél az *Anthologie de la prose hongroise* című kötetben, 1981-ben Anne-Marie de Backer és Pödör László fordításában négy levél a *Pages choisies de la littérature hongroise* című antológiában; a két fordításból három levél újra megjelent 1997-ben a *Patrimoine littéraire européen* IX. kötetében. A *Leveleskönyv* teljes fordítása a párizsi Honoré Champion kiadó Közép-Európával foglalkozó sorozatában látott napvilágot, a sorozat első szépirodalmi fordítása. A leveleket Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul fordította, a kiadást Tüskés Gábor vezette, a szöveget Michel

Marty lektorálta és kiadásra készítette elő, Jean Béranger történelmi előszót írt hozzá, Tóth Ferenc történelmi jegyzetekkel látta el: a kötetet valódi kollektív munkának tekinthetjük. A fordítás alapjául a *Törökországi levelek* 1990-es, a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent kiadása szolgált, de a fordítók rendszeresen használták a Hopp Lajos által készített 1966-os kritikai kiadást is.

A *Törökországi levelek* fordításához előszóként Szerb Antal írását választották, amely az 1934-ben megjelent *Magyar irodalomtörténet* Mikest tárgyaló része. Szerb Antal Mikes erdélyi származását, az erdélyi irodalmi örökséget hangsúlyozza, amelyet a francia hatás alakít. Kiemeli, hogy Mikes leveleiben saját és sajátos világot teremt, amely késleltetett hatást tesz a

magyar irodalomra. Jean Bérenger történelmi bevezetője a nemzetközi helyzetet mutatja be az 1700-as évek elejétől kezdve, a Habsburg Birodalom magyarországi és szűkebb értelemben erdélyi politikáját, a Rákóczi-szabadságharc körülményeit, bukását, valamint azokat a folyamatokat, amelyek a Rákóczi-emigráció sorsát a későbbiekben meghatározták. Különösen fontos ez a francia olvasók számára, akik így egy kis közösség életén keresztül láthatják a nagyhatalmi politika hatásait.

A levelek olvasását a fordítók jegyzetei segítik, amelyek pontosítanak egyes irodalmi, mitológiai, bibliai utalásokat, illetve olyan szavakat, kifejezéseket, amelyeket a mai francia olvasók nem ismernek. A fordítók több esetben jelzik egy-egy betéttörténet forrását is. Tóth Ferenc jegyzetei alapján érthetővé, értelmezhetővé válnak a történelmi eseményekre, azok szereplőire tett utalások, akár a Rákóczi-szabadságharcról, akár a Török Birodalom hatalmi változásairól, akár a konstantinápolyi francia diplomatákról van szó. A kötet komoly dokumentációval rendelkezik: az olvasót és a kutatókat térkép, időrendi táblázat, a kiadásokat, fordításokat és szakirodalmat bemutató bibliográfia, a szerző által használt török szavak jegyzéke, személynevek és földrajzi nevek jegyzéke és index egészíti ki. Az időrendi táblázat 1664-től 1794-ig terjed, a Rákóczi-emigráció életét befolyásoló társadalmi-politikai és tudományos-művészeti hátteret mutatja be, a vasvári békétől a *Törökországi levelek* első kiadásáig.

Miért fontos számunkra a *Leveleskönyv* francia fordítása? A számos ok közül csupán egyet szeretnék kiemelni. Mint tudjuk, a *Törökországi levelek* nyomtatásban 1794-ben jelent meg először, több mint

harminc évvel Mikes halála után. Mikes négyéves franciaországi tartózkodás után 1717-ben kísérté urát a Török Birodalomba. A *Leveleskönyv* nemcsak a száműzetés naplója: a 20. század első felében Király György és Zolnai Béla kutatták forrásait. A Mikes *Összes művei* kritikai kiadás nyomán jelentős forrásfeltárás fűződik Hopp Lajos nevéhez, aki rámutatott, hogy a *Leveleskönyv* körülbelül egyötöde fordításbetétekből áll, francia vagy más nyelvről franciára fordított szövegekből. Kompilációról azonban nem beszélhetünk, egyrészt azért, mert Mikes a betéttörténeteket a fiktív levelezés fenntartására, élénkítésére használja, másrészt azért, mert a fordítói kezdeményezések az irodalmi nyelv megteremtéséhez járulnak hozzá. Mikes *Törökországi levelei*, bár keletkezése és kiadása is elszigetelt és egyedi jelenséggé teszi irodalmunkban, bizonyos mértékben a napjainkban nagy figyelmet érdemlő kultúráközvetítés példája. Ennek kölcsönös megértéséhez azonban 2011-ig hiányzott a francia fordítás, míg más nyelveken, például angolul, németül, olaszul és törökül már évek óta olvashatók Mikes levelei.

Mikes *Leveleskönyvének* stílusát, nyelvezetét magyar olvasóként jól ismerjük. Rögtön felmerül bennünk a kérdés, hogy vajon hogyan lehet ezt a sajátos, utánozhatatlan prózát franciául átadni. A fordítók, tudatos döntés eredményeként, mai francia nyelvre ültették át Mikes leveleit, lemondtak arról, hogy régies nyelvezetet vagy a francia valamelyik tájnyelvi változatát használják. Ezt a döntést indokolta, hogy a fordításnak a mai francia olvasó számára kell érthetőnek lennie: az archaikus vagy archaizáló nyelv a megértést nehezítené, egy bizonyos francia régió dialektusa pedig nem idézné fel Mikes erdélyi, ponto-

sabban székel fordulatainak hangulatát, a francia szöveg olvasását azonban megtörhetné. A fordítók azonban Mikes nyelvéhez, a *Leveleskönyv* stílusához, hangulatához hűek akartak maradni. Ezért arra törekedtek, hogy a fordítás nyelvezete a szalonok, a világi levelezés társalgó tónusát, közvetlen hangvételét idézze fel. Az értő francia olvasó könnyen Mme de Sévigné vagy Bussy-Rabutin gróf leveleire gondolhat Mikes olvasása közben. A fordítók arra is ügyeltek, hogy Mikes visszatérő szófordulatait következetesen ugyanúgy ültessék át. Az *édes néném*hez intézett magázás-tegezés váltakozását megtartották, hiszen ez franciául is jól tükrözi a levelek érzelmi változásait. A kor hangulatának visszaadását szolgálja a régies keltezés, a szerző által használt török és egyes magyar szavak megőrzése is. Bizonyos franciára lefordíthatatlan szólások esetén a fordítók hasonló jelentésű, irodalmi eredetű francia szólást, állandósult kifejezést kerestek.

Talán arra is kíváncsiak vagyunk, hogy hogyan olvashatja a francia olvasóközönség a *Törökországi leveleket*? Természetesen nehéz lenne kitalálni, hogy egy-egy fordítás milyen visszhangra talál a célnyelvi olvasók között, milyen fogadtatás vár rá. Van azonban néhány elméleti és történeti szempont, amely könnyen meghatározhatja a *Leveleskönyv* helyét egy

francia olvasó szemében. Az októberben rendezett budapesti nemzetközi konferencián két előadás a francia levéltudomány és a levélregény műfaji hagyományának tükrében vizsgálta Mikes leveleit. Ez a hagyomány ma is nagy figyelmet kap a francia irodalomtörténészek körében. A francia olvasó a *Törökországi leveleket* fiktív levelezésként íródott emlékiratként is olvashatja, ez pedig egy másik, szintén az érdeklődés központjában álló műfaji hagyományhoz vezet. A *Leveleskönyv* bizonyos mértékben egy törökországi utazó leveleinek is tekinthető; érdekes paradoxon, hogy Mikes a Török Birodalommal kapcsolatban gyakran francia nyelvű forrásokból merít. És mivel a francia olvasóközönséghez mindig közel állt a lélektani elemzés, feltételezhetjük, hogy Mikesnél a száműzetés lélekrajza, a száműzetés mint létmód is figyelemre tarthat számot. Mindez természetesen csak feltételezés. Bízunk azonban abban, hogy a *Törökországi levelek* egyedi hangvétele, hol nosztalgikus, hol ironikus, hol ironikusan bölcs hangneme nemcsak a magyar olvasót érinti meg. Bizonyára jó hír, hogy a kötetet nemrég Párizsban is bemutatták egy közép-európai irodalomnak szentelt rendezvény keretében.

Kovács Eszter